

ELEKES LAJOS

Az európai feudális államok központosításának néhány kérdéséről

(Széljegyzetek a római történetkongresszus „Néhány probléma az abszolút monarchiával kapcsolatban” c. beszámolójához)*

A kérdéskör, amelyet az alábbiakban központosítás címen tárgyalunk, különböző neveken s különféle szempontokból régen foglalkoztatja, ma is érdekli a történelem s a rokon társadalmi tudományok művelőit. Nem kétséges, hogy az idesorolható részkérdések közül az abszolutizmus, az abszolút állam fogalma és történeti szerepe emelkedik ki mind konkrét leírások, mind elméleti elemzések sokaságával. Az erre irányuló érdeklődést egyes polgári kutatók — szociológusok, történészek, jogfilozófusok — részéről bizonyos aktualizáló tendencia gyarapította: olyanféle elképzelés, hogy az állam társadalomformáló, sőt társadalomfeletti szerepet játszhat s hogy napjaink viszonyai közt egyes országokban (nemcsak a fasizmus totális rendszereiben, hanem a kapitalizmusnak egyéb, állami beavatkozással módosított változataiban is) ilyen szerepre hivatott. Nem tekintjük feladatunknak, hogy akárcsak érintőleg tárgyaljuk az abszolutizmus, abszolút állam fogalmát konkrét történelmi tartalmától megfosztó, más viszonyokra okkal ok nélkül alkalmazó vagy éppen időtlenné tágító, nézetünk szerint eleve tudománytalan fejtegetéseket. A szakembereknek elég gondot okoz, ha a kérdést tudományosan: konkrét történeti összefüggéseiben, időhöz, vagyis a társadalmi fejlődésnek meghatározott szakaszához kötött jelenségként tárgyaló irodalmat óhajtják áttekinteni. A történészek nemzetközi szervezetének legutóbbi kongresszusán egy német és egy francia tudós, F. Hartung és R. Mousnier közös erővel tett erre kísérletet. Munkájuk nem mindenben válaszol a maguk által feltett kérdésekre, de tanulságos képet nyújt arról, milyen módokon nyúlnak a problémához az újabb nyugat-európai és amerikai szakirodalomban. Világosan mutatja a területeket, amelyeken ez az irodalom értékes anyagot halmozott fel, a lehetőségeket ennek az anyagnak az összegező elemzésére és feldolgozására; éppily világosan mutatja, vagy inkább sejtetni engedi a szempontok elégtelenségében rejlő okot, ami ennek a munkának elvégzését gátolja s a lényegét illetően a határozott, a tétován fogalmazott részizágazágoknál vagy semmitmondó közhelyekenél meg nem rekedő állásfoglalást úgyszólván lehetetlenné teszi.

Terünk nem elegendő, tárgyunk nem okvetlenül kívánja, hogy végig kövessük Hartung és Mousnier fejtegetéseit. Néhány mozzanatot emelünk ki,

* *F. Hartung—R. Mousnier: Quelques problèmes concernant la monarchie absolue. X. Congresso Internazionale di Scienze Storiche, Roma 1955. Relazioni IV. 1—55. 1.* — A kongresszus külön beszámolót szentelt a rendi fejlődés problémáinak. (*H. M. Cam—A. Marongiu—G. Stökl: Recent work and present views on the origins and development of representative assemblies. Relazioni I. 1—101. 1.,* ism. Láng I., Századok 1957. 392—397. 1.). Erre itt nem térünk ki, mert problematikája, bár több ponton érintkezik az előzővel, más vonatkozásokban messze vezet attól s így külön tárgyalást kíván.

amelyek, úgy véljük, tanulságosak az imént mondottak ábrázolása s a továbbiakban felhasználható támpontok kiválasztása céljából. Mindenekelőtt figyelemre méltó a szabotosság igénye, amellyel a két szerző igyekszik tárgyát meghatározni, eleve elutasítva az abszolutizmus fogalmának bármely történetitlen kiterjesztését vagy elferdítését. Nem eleve hártják el, de munkájuk egy külön részében elutasítják a néha — kivált az abszolutizmus fogalmát elvontan, társadalmi-történeti összefüggéseiből kiragadva szemfélő szerzőknél — felbukkanó egyeztetést az ázsiai típusú ún. deszpotikus berendezkedésekkel. Egyetértve azzal a következtetésükkel, hogy a két dolog — abszolutizmus és deszpotizmus — akkor sem azonos, ha felületes rátekintésre több ismérvük annak tűnik, már itt jeleznünk kell, hogy korántsem mindenben kielégítő az érvelés, amellyel olvasójukat ehhez a végső soron helytálló megállapításhoz vezetik. Ismereteik itt szemlátomást fogyatékosabbak, mint európai, főleg nyugati példák vonatkozásában; az ázsiai deszpotizmus jellegzetes vonásait Bernier régi leírása nyomán iparkodnak megállapítani, de fejtegetéseik konkrét elemzés helyett elvont okoskodásba torkollnak; részben talán ezzel magyarázható, hogy az idesorolt uralmi rendszerek, így a mogul birodalom s az oszmán szultánság közt nem vonnak eléggé pontos határokat; semmivel sem magyarázható, hogy — legalább utalásformán — ideszámítják a moszkvai orosz államot is. Hogy végső következtetésük e súlyos hibák és fogyatékoságok ellenére is helytálló, azt azzal véljük magyarázhatónak, hogy a deszpotikus és az abszolutisztikus államrendszerek különbözősége az általuk jól ismert és igen fontos tényezőként jellemzett berendezések (pl. hivatali apparátus stb.) meglétén vagy hiányán is lemérhető.

Körülhatárolván tárgyukat, a szerzők sorra veszik a magyarázatára vonatkozó nézeteket. Valamennyit elutasítják, pontosabban: felhívják a figyelmet az érvek gyenge pontjaira, hogy végül bizonytalanságban hagyják olvasójukat mind az abszolutizmus fogalmi meghatározása, mind a létrejöttét kiváltó történeti folyamat lényege, mind az eredmény egyes ismert kritériumainak fontossága tekintetében. Ami a fogalmat illeti, csak az a negatívum kétségtelen, hogy az „abszolút” kifejezést nemcsak az utókor, hanem a kortársak értelmezése szerint sem szabad abszolutizálni, azaz betű szerint venni. A kortársak számon tartották, hogy az abszolút uralkodót az isteni törvényen kívül evilági (bár felfogásuk szerint az isteniben gyökerező) jogok és szabályok is korlátozzák, hatalma tehát csak ezek körén túl abszolút: relative abszolút, ha úgy tetszik. Ennél okosabbat az utókor kutató sem mond, legfeljebb megkísérli felderíteni, melyek azok a területek, ahová a „relative abszolút” uralkodói hatalom nem terjed ki. Eredményei e ponton ingataggá válnak, nemcsak azért, mert ahány ország, annyiféle változat az abszolút hatalom érvényesülésében, hanem azért is, mert — úgy tűnik — a kortársi vélekedések és a jogi szabályozások nem egyszer elfedik a való állapotokat, bár a római beszámoló szerzői nyomatékosan utalnak ezek megkülönböztetésének szükségére. Minő folyamat hozta létre az abszolút monarchiát? Az nem vitás, hogy hosszú történeti folyamat, esetleg egy vagy több fejlődési fokkal, amelyek a középkor szétforgácsolt feudális államát a „modern” államtól elválasztják. De mik ezek a fokok s mi az ezeket létrehozó, bennük kifejeződő, végigvonuló folyamat lényege? A beszámoló nem megy tovább egyes nézetek (nem minden nézet, még csak nem is minden iskola) ismertetésénél. Ami a fejlődés fokaikat és lényeges kritériumnak tekinthető jegyeit illeti, megállapítja, hogy országonként igen nagyok a különbségek, így hát tipologizálni nem lehet (Mousnier szerint

nem lehetetlen, de igen nehéz); hasonlóképpen alig lehet, vagy egyáltalán nem lehet egységesen periodizálni, mert az azonos jelenségek — amennyiben vannak ilyenek — minden ország történetében más időpontban lépnek fel. A fejlődést kiváltó okok elemzésénél a szerzők elvetik a *gazdasági* tényező elsődlegességét hirdető nézeteket, cáfolva Labrousse fejtegetéseit, aki különös fontosságot tulajdonított az *árak* változásainak. Ugyancsak elutasítják az államfejlődést az osztályharcból levezető felfogást (itt utalnak a polgár—nemes ellentét és egyensúly, a kelet-európai sajátosságok: porosz junker, orosz „szolgálati nemesség” problémáira). Az együtttható faktorok közül kiemelik a külső ellenség nyomását (ebben az összefüggésben az állandó hadsereg és a növekvő adó szükségességét), továbbá — ugyancsak ilyen viszonylatban — a nemzeti érzést és öntudatot, megállapítva, hogy végső soron az uralkodó szerepe a döntő, ő részesít előnyben bizonyos osztályokat vagy elemeket, hogy megszerezhesse a hatalma kiépítéséhez kívánatos pénzt és egyéb erőforrásokat. Mindezek kezeléséhez apparátusra van szüksége, amelynek létrejötte ill. fejlettségi foka az abszolutizmus egyedüli biztos mércéje.

Úgy érezzük, az olvasó — a szakember is — némileg lehangoltan teszi félre a tudományos kutatások légióinak azt a szemléjét, amely oly nagy tudás, annyi odaadás, szellemes szempontok és értékes észrevételek egész garmadájának számbavétele után ilyen sovány eredménnyel zárul. Nem kell ahhoz marxistának lenni, hogy a részleteken túl a lényegyet illetően is tudni kívánjunk valamit. A marxista igényű, kivált marxista iskolázottságú érdeklődő pedig azon csodálkozik, hogyan lehetséges a kiáltva beszélő jelzések mellett úgy elmenni, hogy a végén ne jussunk sehova. A római beszámoló arról győz meg, mint a benne felsorolt tekintélyes irodalom egésze is, hogy a tárgyat a polgári történetírás szempontjai alapján — bármilyen igényesen válogassák és alkalmazzák azokat — nem lehet megoldani. A lényegét megközelíteni sem. Túl ezen a negatívumból levonható eredményen, a beszámoló tanulmányozása két vonatkozásban hasznos. Az egyik: az újabb nyugati irodalom számbavétele s az abban fellelhető nézetek polgári fogalmak szerint mélyreható és sokoldalú bírálata. A másik annak a pontnak a kiemelése, amelyen a polgári történetkutatás e tárgyra vonatkozó legértékesebb, máig leginkább hasznavehető eredményei nyugszanak. Ez az a felismerés, hogy az apparátus, kivált a hivatali szervezet igen fontos az abszolút államok fejlődésében, ezért a kérdés kutatójától különös figyelmet érdemel. Ha megelégszünk ennyivel s nem tulajdonítunk az apparátusnak ezen túlmenő, esetleg a fejlődés lényegét meghatározó jelentőséget, akkor a polgári irodalom idevágó eredményei, amelyek javát Hartung—Mousnier áttekintése tanulságosan összegezi, sokat segíthetnek a fejlődés egyes jegyeinek, általános menetének, ill. típusainak és sajátos formáinak vizsgálatánál.

Tekintsük át a megállapításokat, amelyekben a római beszámoló szerzői az általuk vizsgált irodalom legszilárdabb eredményeit foglalják össze. Eszerint az abszolutizmusra jellemző kormányzati rendszer a következő változásokon — ha úgy tetszik: fejlődési fokokon — megy át, központi szervezetének alakulását tekintve elsősorban. (Mint az áttekintésből kitűnik, a szerzők a francia viszonyokat vették alapul, megfigyeléseiket angol, spanyol, porosz párhuzamokkal egészítve ki.) Az első fokon a kormányzás legfőbb szerve a királyi tanács, amely már több szakszerűen tagolt tanácsra oszlott vagy szekciókat bocsátott ki magából egyes ügykörök (a franciáknál a parlamentit a felsőbírászkodás, a kamarait a pénzügyek) állandó intézésére; a tanácsban helyet

foglalnak a régi nagyurak, de a vezetős szerep nem az övék, hanem az új hivatali arisztokráciáé (hommes de robe), amelynek tagjai jórészt éppen apparátusbeli működésüknek köszönheték felemelkedésüket; a király mellett egy vagy több, néha polgári származású titkár működik, akinek ügyköre, tevékenysége független a tanácstól és fokozatosan tágul. Ilyen a helyzet Franciaországban VIII. Károly—I. Ferenc idejében; ennek felelnek meg a spanyol és nápolyi viszonyok V. Károlyig bezárólag; Angliában VII. és VIII. Henrik kora; Poroszországban a „nagy választó” ideje és I. Frigyes Vilmos első évei. A következő fokon kialakulnak a kabinetek, az adminisztratív kollégiumok s az uralkodó személyes titkáraiból államtitkárok lesznek. Az apparátus egyes ágainak fejlődése, hatásköre és jelentősége tekintetében sok a helyi eltérés: a szerzők felfogása szerint Angliában a bíróság, Franciaországban a közigazgatás nyomul előtérbe. A mondottak azonban többé-kevésbé egyező módon folynak le a vizsgált országokban. A franciáknál a fejlődési folyamatnak ez a része a II. Henriktől XIV. Lajosig terjedő időszakra esik; az angoloknál ilyenféle kísérletnek tekinthető Erzsébet—I. Károly kora; a spanyoloknál nem teljes eredménnyel II. Filöp uralkodása. A harmadik lépés: a király személyesen, a tőle függő miniszterekkel kormányoz, mellettük a tanács végleg háttérbe szorul; kiépül az intendánsok és kommisszáriusok rendszere s a tőlük függő óriási adminisztratív államgépezet, amelynek megalakulásával „a monarchia bürokráciává válik”. Franciaországban ez az imént vázolt folyamat szervez. betetőzéseként történik; Spanyolországban a Bourbonok idején találkozzunk hasonlóval. A negyedik fokozat a miniszterek olyanféle szerepe, aminő Franciaországban XV. Lajos alatt a „comité”-k működésében figyelhető meg.

A feudális intézmények, hivatalok, kormányzati szervek működésének kutatói alkalmasint elgondolkoznak azon, hogy a fenti áttekintés kimerítően összegezi-e az abszolutizmus kibontakozására jellemző mozzanatokot, továbbá azon is, hogy a fejlődés itt jelzett szakaszai közt vonhatók-e éles határvonalak vagy esetleg helyénvalóbb a köztük kimutatható összefüggéseket hangsúlyozni. Anélkül, hogy ebben a kérdésben állást foglalnánk, itt csupán arra óhajtunk rámutatni: Hartung és Mousnier tanulmányának az a része a kormányzati szervek szempontjából támasztja alá a bizonytalanságot, amely a szakirodalomban — olykor ugyan más más indokokkal — jelentkezik az abszolutizmus kialakulásának, kezdeti időszakának időbeli meghatározásánál. Mint ismeretes, az idevágó fejtegetések — legalább Nyugat-Európa s kivált a francia fejlődés vonatkozásában — két fő csoportba sorolhatók. Az egyik szerint az abszolutizmus kezdeteit a XV. század dereka táján kereshetjük, a másik szerint mintegy száz évvel később. Ez az a száz esztendő, amelyre Hartung—Mousnier összefoglalása a kormányzati szervezet fejlődésének első szakaszát teszi, azt a fokot, amelynek viszonyai mutatnak egyes az abszolutizmusra jellemző vonásokat (bizonyos fenntartással ilyenek tekinthető a titkárok szereplése az uralkodó mellett), de ezeket is csak kezdetleges formában, viszont nélkülöznek más a kialakult abszolutizmusra jellemző vonásokat, aminő a titkárok átalakulása államtitkárokká (második szakasz) és még inkább az új értelemben vett miniszterek megjelenése (harmadik szakasz). A kormányzati szervek fejlődésének Hartung és Mousnier összefoglalását követő áttekintése tehát olyanféle megoldást sugall, amely szerint a nyugati, főleg a francia állam életében a XV. század derekán indul meg az abszolutizmus rendszerét kialakító folyamat, amelynek egyes — magukban nem döntő — jegyei már ekkor megfigyelhetők, határozottabb eredményei azonban csak mintegy száz évvel

utóbb mutatkoznak, teljes kibontakozása pedig újabb száz évvel vagy még valamivel későbbre tehető. Akár elfogadjuk az itt ajánlott időbeli határokat, akár nem, azt el kell ismernünk, hogy a kormányzati szervek áttekintése hosszú és folyamatos fejlődést mutat. Olyan fejlődést, amelyet — a régi irodalom ismert tényanyaga alapján nyugodtan hozzáfűzhetjük — nem egyenesvonalúnak, hanem kanyargósnak, átmeneti visszaesésektől megtört ívelésűnek kell elképzelnünk.

Mi okozza az átmeneti visszaeséseket? Mi határozza meg a folyamat tartamát és szakaszainak egymásutáni rendjét? Mi váltja ki magát a folyamatot? Visszaérkeztünk azokhoz az alapvető kérdésekhez, amelyekre Hartung és Mousnier áttekintése, bármily kitűnő szerzők műve, nem adott és fentebb jelzett véleményünk szerint a felhasznált anyag szempontjainak hiányossága miatt nem is adhatott kielégítő választ. Ezek azok a kérdések, amelyeket, mint már érintettük, a polgári történetírás nem, hanem csak a marxista történetírás képes (Engelsnek a feudális államok központosításáról szóló fejtegetései, Marxnak és Engelsnek az abszolutizmusra vonatkozó elemzései nyomán) szabatosan feltenni és megfelelően megválaszolni.

Mellőzve a figyelembe vehető, nem csekély számú feldolgozások felsorolását, induljunk el néhány általános megállapításból, hogy biztos alapot kapjunk a további problémák vázolásához.

Ha helyesen értjük a marxizmus klasszikusainak útmutatását, akkor az abszolutizmust úgy tekintjük, mint a feudális állam fejlődésének legmagasabb elérhető fokát, befetőzését s egyben a bukás okait érlelő-hordozó formáját. Ismertető jegyeit tekintve, meghatározását nagyjában a következő formulával adhatnók: a feudális állam fejlődésének legmagasabb elérhető formája, amelyben a főhatalmat az uralkodó és a tőle függő központi apparátus egy az ország egészét behálózó bürokrácia útján az uralkodó osztály érdekében, de a fejlődő polgárságra nagymértékben támaszkodva gyakorolja. Ebből a meghatározásból sok minden vitatható. Kérdés azonkívül, magában foglalja-e mindazt, ami a történeti jelenség helyes értelmezéséhez lényeges. Közelebről kell tehát szemügyre vennünk mind a meghatározás egyes, problematikusnak vélhető részeit, mind pedig azt a kérdést, nem szükséges-e a jellemző jegyek körét egyébbel — például a jelenség törvényszerű fellépésére való utalással — bővítenünk. Eredményül ne várjunk minden tekintetben kielégítő, pontos és határozott feleletet. Teljességre korántsem törekszünk s így is be kell érünk azzal, ha sok esetben csak a problémák jelzéséig jutunk, kérdéseket teszünk fel, amelyekre eddig a marxista történetkutatás sem adott, hanem majd csak szélesebbkörű kutatások és mélyebbreható elemzések után adhat végleges választ.

Új tényanyag bevonásával történő, gondos további elemzést kíván az európai abszolutizmus és az ázsiai deszpotizmus kettéválasztása s az utóbbi fogalmának az eddiginél konkrétabb, szabatosabb megállapítása. A kérdés összefügg a feudalizmus ázsiai — legalább egyes területeken kimutatott — sajátosságaival, amelyek ott (mint Marx Bernier-nek a mogulok birodalmára vonatkozó leírása nyomán gondolta) alighanem a földtulajdon sajátos alakulásával függenek össze. Arról van szó, hogy míg Európában a feudális uralkodó csak elvben volt minden föld ura, a földtulajdon végső forrása (az sem mindig és mindenütt), Ázsiában, legalább az indiai mogul birodalomban és a hozzá hasonló fejlődésű országokban gyakorlatilag is az volt, illetve annak számított mint a szabadok (vagy talán idővel inkább: szabadokból kiemelkedő uralkodó

osztály) földhasználati jogának a letéteményese. Az ázsiai feudalizmusnak ez a gyakran említett, kielégítően azonban — úgy véljük — nem tisztázott vonása rányomja a bélyegét az állam, haderő, végső soron az egész felépítmény alakulására. Messze vezetne a kérdés, mennyiben függ össze ez a berendezkedés archaikus vonások (például az oszmánoknál vagy akár a mongol alapítású államoknál a katonai demokrácia maradványai) esetleges továbbélésével, illetve — öntözéses országokban — a földhasználat különleges módjával és szervezeti formáival. Ezúttal ebben a vonatkozásban eltekintünk a kérdések felvetésétől is. Megelégszünk annak leszögezésével, hogy az ázsiai fejlődés sajátosságai elegendőképpen indokolják, ha vizsgálódásunk körét Európára korlátozzuk.

Mint ismeretes, az európai államok fejlődése is több eltérő változatot mutat. Ha nem is osztjuk azt a felfogást, hogy ahány ország, annyiféle fejlődés, azt el kell ismernünk, hogy annyi vagy majdnem annyi sajátosság, a fejlődés fő vonalát többé-kevésbé módosító helyi alváltozat. S ha ezeket a lényeges vonások sűrítése során közös nevezőre hozzuk, igazat adunk Mousniernek, aki szerzőtársával szemben hangoztatta, hogy a tipizálás nem lehetetlen ugyan, de igen nehéz feladat. Mert ha figyelmen kívül hagyjuk is Itália, a Balkán, Skandinávia különleges problémáit és megmaradunk a marxista irodalomban közkeletű tipizálásnál: a nyugat-európai és a kelet-európai változatok megkülönböztetésénél, mennyi alváltozatot találunk ezeken belül s mennyi egyezést, majd hogynem azonosságot a két hagyományosan szembeállított változat közt! Kétségtelen, hogy ezek elbírálása igen nagy gondot, elmélyülést és pontosságot kíván.

Tudott dolog, hogy nem minden feudális államban fejlődött ki abszolútizmus, a hatalom gyakorlásának az a rendszere, amelyet a fentiekben a feudális államfejlődés elérhető legmagasabb fokaként jellemeztünk. Elérhető vagy elérendő? Törvényszerű-e, a feudalizmus létéből szükségképpen következik-e a feudális állam fejlődésének ez a formája? A tények azt mondják, hogy ebben a fogalmazásban nem. Vagy lehet-e törvényszerűnek minősíteni a fejlődésnek egy olyan alakját, amely több országban — a lengyeleknél, a német államok egy részénél — egyáltalán nem, vagy legfeljebb csökevényes formában, esetleg csupán kezdeteiben, olykor csak egyes külső díszekben mutatható ki? Ha nem akarjuk a kivételekkel hasznavehetetlenné tenni a törvényszerűség fogalmát, akkor azt kell gondolnunk, hogy az abszolútizmus kialakulása nem törvényszerű, legalább nem abban az értelemben, mintha szükségképpen folyna a feudalizmus pusztá létezéséből. A tények leírásánál maradván egyelőre csak annyit mondhatunk, a jelenség bizonyos körülmények közt fellép, máskor, más körülmények közt nem. A továbbiakban tehát a körülményeket kell meghatározni, amelyek az abszolútizmus történeti jelenségének kialakulását lehetővé — illetve ezen a határon már egyben szükségessé, törvényszerűvé — teszik.

Bár az abszolútizmus a feudális állam egyik alakja, tehát mint a feudális állam bármely más alakja, lényegében a feudális osztálynyomás szervezete, létrejöttéhez elengedhetetlen a polgárság fejlettségének viszonylag magas foka. Mint ismeretes, az abszolútizmust (legalább teljesen kifejlődött formáját) jellemezhetjük úgy is, mint olyan átmeneti állapot termékét, amelyben a polgárság igényt emel a hatalomra, de még nem képes elragadni azt régebbi birtokosaitól, s az osztályerőknek ezt az időleges és viszonylagos egyensúlyát kiaknázva, a központi hatalom és a tőle függő apparátus valami látszólagos

társadalomeflettiség magasságába tör, hogy azután onnan zuhanjon alá a semmibe. Nyilvánvaló, hogy ilyen szerepet a polgárság csak akkor játszhat, ha már kiemelkedett a középkori városiasság — mondjuk szabatosabban: az egyszerű árutermelés — korlátai közül s megteremtette vagy legalább kezdte megteremteni a tőkés árugazdaság alapjait. Némi egyszerűsítéssel talán azt is mondhatnók: ilyen szerepre a polgárság akkor juthat, ha a feudális gazdaság kitermelte magából a szétbomlasztására hivatott elemeket, az iparban legalább a manufaktúrákat s a mezőgazdaságban is azt a valamit (nyugaton a bérletet, keleten a földesúri majort), ami a fejlődés e fokának nagyjában megfelel.

Tisztában vagyunk azzal, hogy az összefüggések ilyen ábrázolása túlságosan nyersen és elnagyoltan hat. A kép árnyalásához, finomításához sorra kellene vennünk az európai országokat, vázolnunk valamennyiben az árugazdaság viszonyait, a városi lakosság s kivált a jövő burzsoázia számarányát, gazdasági erejét, politikai súlyát és az állam irányításában játszott szerepét legalább az abszolutizmus rendszerének (nem csupán kezdeti jelenségeinek) kialakulása időszakában. Ha ezt hely híján mellőzzük is, szükségesnek tartjuk megemlíteni, mint további kutatásokra ösztönző feladatot. S bár a polgárság szerepének problémájából indultunk ki, szeretnők hangsúlyozni azt a nézetünket, hogy annak megítéléséhez sem elegendő pusztán a polgárság viszonyainak ismerete; itt is, mint tárgyunk más vonatkozásaiban is, a feudális gazdaság egészének fejlődését s a társadalom egészének ezzel összefüggően végbemenő mozgásait kell figyelemmel kísérnünk. Mert nem vitás: az állam fejlődése, az abszolutizmus kialakulása nem érthető meg a polgárság növekvő szerepe nélkül, de nem magyarázható pusztán abból. Mindazokat a változásokat hatásaikkal együtt mérlegre kell tennünk, amelyeket az árugazdaság terjeszkedése az osztályok helyzetében, egymáshoz való viszonyában, az alapvető osztályok ellentétének s kivált a jobbágyparasztság osztályharcának fejlődésében hozott. Azokat a mozzanatókat sem szabad elhanyagolnunk, amelyek a társadalom más rétegei mellett az uralkodó osztály növekvő részét is érdekeltté tették a piaci kapcsolatok szélesítésében és biztosításában. A sok szálból összefonódó kép határozza meg a hátteret, amelyből a polgárság szerepe kiemelkedik.

Ha helytálló az a megállapítás, hogy az abszolutizmus rendszerének kialakulásához elengedhetetlen (egyebekről nem szólva) a polgárságnak fentebb vázolt vagy ahhoz legalább hasonló szerepe, akkor nyilván igaz a fordítottja is: ahol a polgárság nem jut ilyen szerephez, ott abszolutizmus nem alakulhat ki. Az európai államok fejlődéséből vehető példák általában megerősítik ezt a következtetést. Ám ismerünk elgondolkoztató kivételeket is. A nyugat-európai fejlődéstípushoz számított Spanyolország polgárságának történeti útja s az abszolutizmus ottani rendszerében játszott szerepe aligha azonosítható például francia megfelelőjével. Az eredmény is más. Hogy egyebet ne említsünk, a spanyoloknál az ipari városok lemaradása, a kereskedelmi tőke aránytalanul nagy szerepe, az amerikai aranyak a fennálló rendet konzerváló hatása olyan tényezők, amelyek mintegy eltorzították a polgárság fejlődését, nagyban korlátozták befolyását az abszolutizmus intézményeire s mindezzel a nyugati típusnak egy sajátosan maradi válfaját segítettek létrehozni, amely fenti fejtegetéseink szempontjából ha nem is a szabály érvényessége ellen, de mindenesetre korlátozása mellett szóló bizonyítéknak tekintendő. A problémának Marx elemzése nyomán elvégezhető további boncolása igen messze vezet, végső soron azonban megerősíti a tételt az abszolutiz-

mus létrejötte, fejlődése, jellege és a polgárság szerepe közti szoros összefüggésről. A mai magyar történetírásban ismertebbek és talán még meggondolkoztatóbbak a kelet-európai fejlődésből felhozható példák. Figyelmen kívül hagyva most a Habsburg-abszolutizmust, amely mint nemcsak több népet, hanem több államot magába foglaló rendszer és mint az abszolutizmus retrográd vonásait különös élességgel mutató berendezkedés egyaránt külön vizsgálatot igényel, maradjunk a porosz és az orosz állam gyakrabban idézett escténél. Mint ismeretes, Kelet-Európában a városfejlődés általában elmaradt a nyugatihoz képest. Áll ez a porosz meg az orosz viszonyokra is, bár megengedjük, ezek némely vonatkozásban a kelet-európai átlagnál kedvezőbb összképet mutatnak. Annyi azonban bizonyos, hogy a polgárság sem a poroszoknál, sem az oroszoknál nem volt olyan erős, mint nyugaton (mondjuk a franciáknál), így az állam fejlődését sem tudta olyan mértékig befolyásolni, nem-hogy az uralkodó nemesség mellett valami — akár átmeneti vagy éppen csak látszólagos — „egyensúly” tartására lett volna képes. (Osztyuk Hartung felfogását abban, hogy ezen a tényen mitsem változtat, ha azt tapasztaljuk, hogy a porosz állam hivatali apparátusában jelentős számban szerepeltek polgári származású egyének, noha más vonatkozásban ez a körülmény figyelmet érdemel.) Egyszóval a porosz és az orosz példa ellene szól annak az elgondolásnak, amely szerint abszolutizmus csak ott jöhet létre, ahol a polgárság elég erős ahhoz, hogy fellépjen a hatalom átvételének vagy legalább megosztásának igényével. Másrészt azonban nézetünk szerint az is kétségtelen, hogy fejlött polgárság (vagy annak szerepét valamely vonatkozásban átvállaló más társadalmi erő) fellépése nélkül, pusztán a feudalizmus alapvető osztályainak belső mozgásaiból az abszolutizmus létrejötte nem vezethető le. (Az alapvető osztályok belső mozgásaiból más tényező beiktatása nélkül levezethető változások a hatalom gyakorlásának rendszerében személyi és rétegeserekhez vezethetnek, nem magának a rendszernek a változásához. Elképzelhető és sok példával igazolható, hogy ilyen esetben kieserülődnek a törvényhozó testület, mondjuk a királyi tanács tagjai, az újak esetleg az uralkodó osztály alsóbb rétegéből emelkedtek fel, csak hogy mindezzel nem változik a tanács mint törvényhozó testület szerepe. Az abszolutizmusban — sőt, mint rátérünk, már a fejlődésnek megelőző, az abszolutizmust előkészítő fokán — éppen ez változik. A lényeges és nem lényeges változások különbségei tetszés szerinti számú példával ábrázolhatók, csak egybe kell vetni az államszervezet működésének fontosabb területeit, mondjuk a széttagoltság s a fejlődő abszolutizmus időszakában.) Mi lehet az a társadalmi tényező, amely ha nem is mindenestül a polgárságot, legalább annak fogyatékos erőit pótolhatja s ha másutt nem, legalább a feudális állam új alakjának, az abszolutizmus rendszerének kialakításánál? A szakirodalom alapján némi stommázással azt a választ adhatjuk: a poroszoknál a junker-réteg, az oroszoknál a „szolgálati nemesség” => *szolgálati nemesség* Mindkét esetben az uralkodó osztály egy rétege, amely azonban számottevően különbözik a nemesség többi rétegeitől két vonatkozásban: ① a többenél nagyobb mértékben érdekelt az áru-gazdaság, vagy legalább egyes ágai kiterjesztésében (a junkereknél nyilvánvaló az érdekelttség a mezőgazdasági árutermelés majorkodó formájában, a szolgálati nemességnél a dolognak ez az oldala egyelőre ismereteink szerint homályos), ② a többenél nagyobb mértékben érdekelt az állam, közelebbről a központi hatalom erősítésében (ez viszont a szolgálati nemességnél szembeszökő, noha a junkerek esetében is könnyen bizonyítható). Úgy tűnik tehát, hogy a kelet-európai kivételek, amelyek meg-

dönteni látszottak, végső soron inkább erősítik a szabályt, legalább a következő értelemben: abszolutizmus nem jöhet létre, csak kiterjedt áru gazdaság talaján, amely erős polgárságot állít az uralkodó osztály mellé, miközben olyan eltulodásokat idéz elő az uralkodó osztály belső rétegződésében, amelyek maguk is a központi hatalom növelésének irányában hatván, megteremtik a rendszer kiépítésének az uralkodó osztály korábbi viszonyaiból le nem vezethető feltételeit. Ehhez az értelmezéshez még csupán annyit, hogy az itt második helyen s kelet-európai példák alapján említett mozzanat nem hiányozhat, nem is hiányzik a nyugati fejlődésből sem (gondoljunk a nemességnek árutermeletés, ill. hivatalvállalás útján emelkedő rétegeire az angol „új nemesség”-től a francia „hommes de robe”-ig), csakhogy ott háttérbe szorul a polgárságnak mint önálló gazdasági és politikai tényezőnek egyre növekvő és nyilvánvaló szerepe mellett. Képleten fordítva: ez áll előtérben, de nem úgy, hogy feleslegessé tenné a polgárságot: viszonylag fejlett (noha nem a nyugatival egyenlő erejű) polgárság nélkül a fejlődés itt sem érhető, nem is magyarázható. Polgári származású egyéneknek a hivatali apparátusban játszott szerepe mellett, sőt annál nyomatékosabban figyelmeztet erre a városok korábbi rendi jellegű szervezkedése s ennek az abszolutizmus időszakán végigvonuló — bár olykor elmosódó — hatása is.

A mondottak alapján, úgy hisszük, nyugodt lélekkel félrerakhatjuk a római beszámoló szerzőinek (egyik szerzőjének?) aggályait, vajon az orosz abszolutizmus európai értelemben vett abszolutizmus-e, vagy inkább ázsiai deszpotizmus. Fentebb jeleztük a megfontolásokat, amelyek alapján magunk is különbséget teszünk a kettő közt. Ezek azonban nem alkalmazhatók az orosz fejlődésre. Vannak az orosz állam abszolutisztikus berendezkedésének olyan sajátosságai, amelyek minden mástól megkülönböztetik, ezek azonban éppúgy beilleszkednek az európai fejlődésről (a keleti út jellegzetességeinek figyelembevételével) formálható képbe, mint a porosz viszonyok megkülönböztető egyedi vonásai. Ila a porosz probléma nem okoz különösebb gondot a „Néhány probléma” fejtegetőinek, miért okoz vajon éppen az orosz? Igaz, a beszámoló szerzői különös jelentőséget tulajdonítanak az intézmények, kivált a hivatalok működésének, s ebben, mint már jeleztük, bizonyos határig egyetértünk velük. Az orosz abszolutizmus hivatali apparátusa nem olyan néven s nem is egészen úgy működött, mint nyugati megfelelői. De vajon nem ugyanazokat a funkciókat látta el? Nem a fejlődésnek lényegileg azonos követelményei hívták életre s tartották működésben az abszolutizmus egész rendszerével együtt? Nézetünk szerint indokolatlan, tehát elutasítandó a megkülönböztetés, amelyet a római beszámoló e tekintetben sugall.

Nem utasítjuk el, hanem ellenkezőleg osztjuk azt az esetleg felmerülő véleményt, hogy mind a porosz, mind az orosz fejlődés további beható elemzést és konkrétabb magyarázatot kíván. Figyelmünket azonban fordítsuk inkább arra a problémára, mi lehet az oka, hogy Kelet-Európa egyes országai — magyaroknál, lengyeleknél — nem fejlődött ki az abszolutizmus, bár a városfejlődés elérte vagy legalább megközelítette az oroszoknál, poroszoknál megfigyelhető színvonalat? Úgy látjuk, a XV. században mind a magyaroknál, mind a lengyeleknél (az utóbbiaknál talán egy kevéssel később) megindult a folyamat, amely más körülmények közt, nem ugyan közvetlenül, de végső soron az abszolutizmus kifejlődéséhez vezethetett volna. De egyik esetben sem vezetett oda. Ne vegyük alapul a magyar viszonyokat, amelyeket éppen a kritikus időben a felismerhetetlenségig összekuszált az ország hadszíntérre

válása s függetlenségének ezzel összefüggő elvesztése, illetve csorbitása. A lengyeleknél is hasonló történt, csakhogy jóval később; itt a fejlődés belső erőktől meghatározott, mondjuk természetes vonala világosabban megfigyelhető. IV. Kázmér humanista tanácsadótól kezdve vagy harmadfélszáz éven át, egészen a lengyel állam bukásáig számtalan államférfi tett kísérletet a központi hatalom erősítésére, ennek megfelelő hadsereg és hivatali apparátus létrehozására. Végző soron eredmény nélkül. A lengyel uralkodóknak az abszolutizmus virágkorában az abszolút hatalomnak árnyéka sem jutott, legfeljebb címeikben és udvartartásuk egynémely külsőségében közelítették meg azt. A hatalom a rendek kezében volt, közülük is főleg a nemesség nagybirtokos rétegeinél. A városok szerepe lassú sorvadás, sínylődés a lengyel nemesi köztársaságban. S bár az árutermelés teret hódít a mezőgazdaságban, nem teremt olyan társadalmi erőt, amely — akárcsak a junkerek módján — a központi hatalomra támaszkodva s azt támogatva szorgalmazná további térhódítását. Mai ismereteink szerint csak a ténnyt tudjuk megállapítani, okát meghatározni nem. Úgy véljük, szabatos megállapításokra a jövő kutatás is csak akkor juthat, ha az eddiginél sokoldalúbban teszi vizsgálat tárgyává az árutermelés talaján végbemenő társadalmi változásokat, különös tekintettel azoknak a tényezőknak a kölcsönhatására, amelyek a polgársággal együtt alkotják — alkothatják — a feudális állam központosításában a siker, az abszolutizmus kibontakozása feltételeit. Egyelőre csak annyit: nem látszik indokoltnak a feltevés, hogy — hangsúlyozzuk: az abszolutizmus szempontjából, nem előbb és nem később — akár a lengyel, akár a magyar köznemesség valamely rétege játszott volna ilyen szerepet. Annál figyelemreméltóbbak azok az elmosódó s eddig sajnos eléggé nem vizsgált rétegek, amelyek a nemesség alsó vagy a parasztság felső határán elhelyezkedve, az árutermeléssel többé-kevésbé szoros kapcsolatban (Magyarországon fegyverrel is) valamiféle szabadparaszti, katonaparaszti, parasztpolgári helyzetet igyekeznek maguknak kiharcolni, többnyire eredménytelenül. Mindkét országban, eddigi ismereteink szerint főként a magyaroknál külön figyelmet érdemel a mezővárosoknak (tárgyunk szempontjából első soron mint a városok tartalékának) sajátos problémája. Ez összefüggések alapos vizsgálata, ha nem is ad maradéktalan választ az imént jelzett kérdésekre, mindenesetre közelebb segíthet azok megoldásához.

Eddig a polgárságnak s egyéb az árutermelés kiszélesítésében közvetlenül érdekelt rétegeknek súlyáról, helyzetéről, politikai szerepléséről az abszolutizmus vonatkozásában mint a rendszer kialakulásának feltételéről szoltunk. Tárgyunk szempontjából a kérdésnek ezt a tárgyalását tartjuk helyénvalónak. Vagy más oldalról: nem tartjuk helyénvalónak, ha a polgárság szerepét, bármily nagy legyen, ennél többre értékeljük. Mert az abszolút állam, amelynek létrejöttéhez nélkülözhetetlen a pénzén kívül önálló katonasággal és politikai célokkal is rendelkező polgárság, létének semmilyen szakaszában sem polgári, hanem feudális állam. Kezdetől mindvégig a feudális uralkodó osztály (mint egész) érdekeit képviseli, akkor is, ha ezeket a változott viszonyok közt (az országot gazdasági egységbe forrasztó árutermelés talaján) csak az uralkodó osztály egyes (a régi rendhez, a tartományi megosztottsághoz, a nagybirtokok „állam az államban” helyzetéhez ragaszkodó) elemeivel szemben kell megvalósítania; akkor is, ha ezeket nem tudja másképp megvalósítani, mint többé-kevésbé támaszkodva a feudális uralkodó osztályon kívül álló, új viszonyokat formáló társadalmi erőre, a polgárságra s ennek következtében

olyan intézkedések sorát hozza, amelyek hosszabb-rövidebb ideig elsősorban a polgárság fejlődésének kedveznek. E tekintetben az abszolutizmus szerepe kezdettől végig ellentmondásos: kedvez a társadalmi haladást hordozó polgárságnak (úgy kedvez, hogy közben zsarolja és elnyomva tartja), azért kedvez, hogy a változó viszonyok közt fenntarthassa a régi rend lényegét, a feudális osztálynyomást és a kiváltságok ezen nyugvó bonyolult rendszerét. Mindezt talán fölösleges volna elmondanunk, ha két körülmény nem indokolná ismert megállapítások elismétlését. Az egyik az abszolutizmus haladó vagy nem haladó (meddig haladó) voltáról időnként a marxista irodalomban is felbukkanó nézeteltérés, a másik az abszolutizmustól a polgári államig vezető út — pontosabban a kettő közt tátongó szakadék — elhomályosítása a polgári irodalom egyik-másik irányzatában. Röviden a két kérdéshez. Ha az abszolutizmust, mint történeti jelenséget illő: fejlődésében nézzük, haladó és retrográd vonásait pedig egyaránt lényegéből, szerepének ellentmondásosságából fakadónak minősítjük, akkor nyilván nem arról beszélünk, hogy szerepe mikor haladó, mikor nem, hanem arról, hogy a fejlődés melyik szakaszán szerepének két oldala közül melyik áll előtérben. Ismeretes, hogy az abszolutizmusnak még kezdeti, leghaladóbb időszakában is vannak hátramutató, reakciós intézkedései. (Nem is a jobbágyok mozgalmainak irtalmatlan elnyomására, hanem a polgári szövetségesekkel szemben tanúsított, legalábbis kétértelmű politikára gondolunk.) De akkor szerepének pozitív oldala áll előtérben, mert a társadalmi haladás szempontjából az a döntő, hogy lebontsa az árutermelés kiszélesítését akadályozó korlátokat. Amint a tőkés gazdaság alapjai kibontakoznak, a további haladást már nem a feudális rend archaikus vonásai akadályozzák, hanem a feudalizmus lényege, maga a feudális úr—jobbágy viszony. Ezt kell megszüntetni s az abszolutizmus ezt védelmezi. Történeti szerepének itt már csak negatív oldala marad, ezt csak a rendszer felszámolása tünteti el. Mert az új rend, a kapitalizmus felszámolja az abszolutizmust, teljesen ott, ahol a forradalmi átalakulás gyökeresen végez a régivel, részlegesen s maradékokkal terheltlen másutt, ahol az átalakulás nem forradalmi úton s nem alaposan történik. Naiv dolognak tűnik tehát, ha némely felületi egyezése — például a központosítás ténye, az állami ügyek hivatali intézése stb. — alapján egyes szerzők az abszolutizmusban a polgári (vagy másúttal: a „modern”) állam közvetlen elődjét keresik. A központosítás meg a hivatali ügyintézés valóban jellemzi mind az abszolutizmust, mind a polgári államot. Csak az más, amit és ahogyan intéznek, illetve központosítanak. Így hát ezt a gyanús egyeztetést, amely itt-ott a római beszámoló szóhasználatában is kísért, minde n további nélkül el kell vetnünk.

A mondottak, úgy véljük felmentenek az alól, hogy külön vizsgálat tárgyává tegyük az abszolutizmus osztálybázisának marxista feldolgozásokban is előbukkanó problémáját. Ez korántsem jelenti azt, mintha feleslegesnek vélnék a konkrét kutatásokat abban a kérdésben, hogy a központi hatalom erősítésére, abszolutisztikus rendszer kiépítésére törekvő államférfiak országokként mikor milyen társadalmi erőket használhattak fel céljaik érdekében s még inkább megfordítva: milyen társadalmi szükségletek, a fejlődésnek minő követelményei tették lehetővé ilyen államférfiak fellépését. Mint jeleztük, nem csekély részben éppen effajta kutatásoktól várjuk érdemleges ismereteink további számottevő gyarapítását.

Az abszolutizmus belső szervezetének, működésének közelebbi vizsgálata, egyes országok hasonló, de nem azonos intézményeinek egybevetése sok érde-

kes problémával gazdagíthatna. Mellőzve ezeket a vonzó lehetőségeket, a kérdések kínálkozó tömegéből egyet emelünk ki: a központi kormányzati szervek jellegét és jelentőségét, mint olyan problémát, amelyet más módon és más mértékkel mind a polgári mind a marxista történetírás igen fontosnak (az előbbi éppenséggel döntőnek) tart. Méltán, hiszen az abszolutizmus rendszerének egyik legáltalánosabban elfogadott ismérve éppen az, hogy a kormányzás feladatait egy az egész országra kiterjedő, központilag irányított hivatali szervezet útján látja el. Nyilvánvaló, hogy ebben a szervezetben a központi irányítást ellátó részek szerepe kiváltképpen jelentős. A dolog természetének logikája mellett erre utalnak különben a történeti adatok is, amelyek a központi szervek fejlődésbeli első égeről tanúskodnak. Mint a Hartung és Mousnier által közölt összeállítás is mutatja (amely helyett éppúgy használhatnánk más összeállításokat, mert azok is ezt mutatnák), az abszolutizmus első időszakában a központi apparátus inkább csak csiráiban él. A királyi tanácsszekció mellett (amelyek egyébként nyomokban már korábban fellelhetők) egyedül a királyi titkárok működése utal a kormányzat központosításának későbbi formáira. Később alakul ki az ügyintézés felszervezete (államtitkárok), később a központi főhivatalok jellegzetes ügyviteli módja (kollegiális rendszer). Még jóval későbbi az abszolutizmus ügyintéző apparátusának az ország egészét átfogó szervezeti hálózata (intendánsok stb.). A központi szervek hatáskörnyen többé-kevésbé már a fejlődés kezdeti szakaszában kiterjed a vidékre is, de az ottani ügyintézés előzőleg kialakult, részben rendi jellegű, részben a feudalizmusnak még korábbi fejlődési szakaszából származó intézmények, szervezetek dolga. Arra az időszakra tehát, amelyet az említett összeállítás az abszolutizmus kezdetének számít, olyan állapot jellemző, amelyben a központi szervezet (annak a jövő felé mutató része) más jellegű, mint a helyi; az már fölébe emelkedett ennek, de még nem helyettesítette saját újonnan kibocsátott függvény-apparátusával. Tanulságos ezt megjegyeznünk egyebek közt azért, mert a fejlődésnek ehhez hasonló jelenségeit megfigyelhetjük olyan országokban is, ahol az abszolutizmus rendszere — teljességében — nem bontakozott ki. Úgy véljük, a központi szervek ilyenféle működése elképzelhető olyan viszonyok közt, aminők jellemzésére a régebbi irodalomban (elvértve az újabban is) a „rendi dualizmus” kifejezést használták, azt jelezvén ezzel, hogy a rendek és a központi hatalom küzdelme az irányítás módjának és megosztásának kérdésében még nem dőlt el végleg az utóbbi javára.

Nyilvánvaló, hogy a központi apparátusnak ezen a fokon nem tulajdoníthatunk akkora hatáskört és olyan jelentőséget, mint a szervezet kiépülte után, az abszolutizmus rendszerének teljességében. Első lépésként annál jelentősebb. Fontosságát már a régi történetírás felismerte és több oldalról tárgyalta. Kiemelte az új szervezetnek mindjárt kezdeténél megmutatkozó eredményeit az ügyintézés gyorsításában és szakszerűsítésében, már ennél a vonatkozásnál, ezen túl pedig főként a római jog alkalmazásának hatásaival kapcsolatban hangsúlyozva az itt működő jogász-hivatalnok szakemberek kiemelkedő szerepét. Sem ezek a mozzanatok, sem a hivatalnok-jogászok némelyikének ideológiai, elsősorban államelméleti tárgyú irodalmi munkásságára s annak hatásaira vonatkozó adatok nem világítják meg önmagukban az új szervek működésének lényegét, de több vonatkozásban segítenek annak a megközelítéséhez is: annak a megértéséhez, miképpen, milyen eszközök és módszerek igénybevételével vállhatott ez a kezdetekben oly szérény apparátus erős fegyverré a központi hatalom képviselőinek a feudális partikularizmus, a

helyi szétforgácsoltság vagy akár utóbb a rendi széthúzás erőivel folytatott küzdelmeiben.

Ha az új szervek jelentőségét erről az oldalról, a központi hatalom erősítéséért vívott küzdelmek szempontjából óhajtjuk mérlegelni, akkor közelebről kell tisztáznunk, mikor ki ellen folyt ez a küzdelem. Az abszolutizmus kifejlett rendszerének példái alapján, kivált a „rendi dualizmus” elméletének fogalmai szerint úgy vélhetnők, hogy általában a rendek (vagy fogalmazzuk tágabban: a kiváltságos rétegeknek a főhatalom gyakorlásában addig részes egyéb elemei) ellen. Az érett abszolutizmus valóban korlátozza a rendeket, ha névleg meg is hagyja korábbi jogaikat (törvényhozás, adómegajánlás, felsőbíráskodás bizonyos esetei), amelyeket azonban a gyakorlatban számtalanszor áthág. Ám a fejlődés korábbi szakaszain nem erről van szó. A központi hatalmat nem a rendi befolyás nyűgétől, hanem nagyrészt éppen arra támaszkodva a széttagoltság maradványainak korlátaitól kell megszabadítani. A küzdelem a központi hatalom kiemeléséért ekkor a rendek vagy túlnyomó többségük támogatásával, a hatalom gyakorlásának még korábbi formáihoz ragaszkodó nagyurak, a helyi megosztottság hívei és támaszaik ellen folyik. Az új szervek, legalább csíraformáik a küzdelemnek ebben a szakaszában jönnek létre s ez meglátszik mind összetételükön, mind működésük akkori formáin. (Hogy csak egy példát említsünk: a római beszámolóban az abszolutizmus első szakaszának jellemzőiként említett tanácsi szekciók jóval korábbi eredetűek, bár megelőző működésük nem egészen tiszta s fejlődésük vonala semmiképp sem töretlen. Éppen ezért a nagyurak mindvégig szerepet játszanak bennük, — a pair-ek a rendszer bukásáig jogosultak résztvenni a bírósági szekció ülésein, — noha ez a szerep folyamatosan háttérbeszorul a szakképzett hivatalnokoké mellett. A szekció e formájában átmeneti alakulat, később fokozatosan elveszti korábbi jelentőségét.)

A hivatali szervek létrejöttének, jellegének, működésének tanulmányozása is arról győz meg: fokozott figyelemmel kell kísérnünk az abszolutizmus rendszerének kialakulását, kezdeti szakaszát és esetleges előzményeit. Enélkül több pontban homályosak, bizonytalanok maradnak a rendszer fejlett állapotára vonatkozó észrevételeink is.

Már a régi irodalomban csaknem hagyományossá vált a feudális állam egy fejlődési szakaszának vagy fejlődési fokának megkülönböztetése a széttagoltság és az abszolutizmus közt. A francia alkotmánytörténet egyik ismert feldolgozása a központi hatalom erősödése korának nevezte és a XII. század végétől a XV. század derekáig húzódó, tehát mintegy kétszázötven esztendő idősakra tette ezt. Mind az elnevezés, mind az időbeli elhatárolás erősen vitatható. De vitán felül áll, hogy hosszú időről van szó, amelyre már nem jellemzők a széttagoltság viszonyai (bár maradványaik sokban fellelhetők), viszont még nem jellemzők az abszolutizmus állapotai (bár az időszak vége felé csíraformában kimutathatók a fejlődésnek egyes ilyen irányú tendenciái is). Az sem kétséges, hogy ezt az időszakot egészében (egyes visszaeséseket nem tekintve) sok más mellett a központi hatalom erősödése jellemzi, legalább a széttagoltság korához képest. De végül is miben áll a központi hatalomnak ez az erősödése? Elsősorban a széttagoltságra jellemző „primus inter pares” helyzet megszűnésében, a tartományok különállásának felszámolásában vagy számottevő korlátozásában, a főhatalom gyakorlásának módja tekintetében végbe ment változásokban. Ez utóbbiak közül nézetünk szerint a legfontosabb, hogy a nagyurakból álló királyi tanács hatáskörét, annak egyre növekvő részét

átvették a rendi országgyűlések, eleinte mint alkalmilag s inkább csak tanácsadó hatáskörrel, utóbb rendszeresen és törvényhozó minőségben összeülő testületek. Franciaországban a király ezek segítségével szorítja vissza a régi típusú nagyurakat, általuk hangsúlyozza és valósítja meg az állam kormányzati egységét azon az első fokon, amely változott (rendi) értelemben ugyan, még sokáig őrzi a korábbi széttagoltság, helyi különállás nyomait. A rendek szerepének jelentősége mellett eltörpül (csak azzal együtt értékelhető helyesen) egyes központilag irányított vagy ellenőrzött félhivatali szervezeteké, amelyek a bíraskodás, pénzügyigazgatás területein érvényesítenek azonos elveket és módszereket a hajdani szétszórtság, tarkaság helyén. (Ezek szerepét a fejlődés további lépéseinek előkészítése szempontjából érdemes annál alaposabban tanulmányozni.) Ha a rendek szerepét, az állam irányításában való aktív részvételüket a legszembeötlőbb jelenségen, a rendi-képviselési országgyűlésen mérjük, akkor a francia fejlődésben a XIV—XV., vagy a XIV—XVI. századot tekinthetjük a rendiség aranykorának. Nem érthetetlen az igény, hogy ezt az időszakot nevezzük is így: rendi uralom korának a francia feudális állam fejlődésében. Hasonló igénnyel más feudális államok történetének kutatói is felléptek, sőt voltak — újabbak is vannak —, akik a széttagoltság (vagy amint a polgári szakirodalomban olykor ehelyett mondják: a középkor) állama és az abszolutizmus (a „modern” állam őstípusa) közé általában kívánják beiktatni a rendi-képviselési formát.

Bár ez az igény a polgári irodalomban bukkant fel, elsősorban ott ellemeztek. Egyik legújabb (W. Näftől származó) megfogalmazását a római beszámoló szerzői is tárgyalják és elvetik. Érvelésük lényege: a rendi-képviselési forma fő jellegzetességének tartott, Näfnél is kiemelt „dualizmus” tartalma bizonytalan. Ha azt értjük rajta, hogy a király és a rendek együtt gyakorolják a főhatalmat (például együtt hoznak törvényeket), akkor a rendszert nem határoltuk el sem a megelőzőtől, sem a következőtől. Jogilag ugyanis a rendek ilyen hatáskörét az abszolutizmus is érvényben hagyta; hogy gyakorlatban mit ért, azt korábban is a körülmények határozták meg. Kérdés továbbá, új dolog-e, hogy a király nem egyedül, hanem másokkal együtt hoz törvényeket. Különbözik király és rendek viszonyában az előbbi a kezdeményező. Ebben s egyéb vonatkozásokban is a rendi dualizmus inkább a múltak hagyatékának látszik.

Ezt az érvelést könnyű volna pontonként cáfolni. (Nem az a lényeg, hogy a rendek hatásköre papíron megmarad vagy nem, hanem az, hogy volt-e idő, amikor nemcsak papíron, hanem — éppen a „körülmények” következtében — valóságban is megmutatkozott. A királyi kezdeményezés formailag, például a törvényhozási javaslatokban kétségkívül igaz, de itt az a probléma, milyen szükséglet indította az uralkodót, hogy javaslatokat tegyen. S ami az együtttest illeti, korántsem mindegy, kikkel együtt: a széttagoltságot képviselő nagyurakkal, vagy az államterület egységét kifejező rendi gyűlésekkel.) Ennek ellenére, magunk is osztjuk a rendi dualizmus fogalmi tisztaságát illető aggályokat, egyszerűen azért, mert a kifejezés olyan képzeteket kelthet, mintha kétféle hatalomról lenne szó. A feudális hatalom gyakorlásának adott módjáról beszélve, a kifejezés használatában nem látunk különösebb veszélyt. Ami azonban a feudális állam akkori alakjának legjellemzőbb vonását illeti, azt a rendi-képviselési formák működésében látjuk s ezért terminus technicus-ként is ezt tartjuk megfelelőbbnek. Kérdés azonban, az elutasítás csak a terminológiának, vagy inkább a lényegnek szólt-e. Nyilván az utóbbinak is.

Az eddig felsorolt ellenérvek cáfolatára történt utalások, úgy hisszük, ez esetben is elegendők. De lehetségesek másfajta ellenérvek. A marxista irodalomban mutatkozott némi tartózkodás a rendi-képviselési állam kifejezésétől, indokoltan, minthogy ez így — s nem szabatosan: a feudális állam ilyen formája — azt a benyomást keltheti (s a polgári irodalom egyes, a feudalizmus fogalmát a hűbéri láncsal azonosító irányai azt is akarták mondani), mintha valami más, nem feudális jellegű alakulatról volna szó. Az ilyen aggályok is kiküszöbölhetők a szóhasználat pontosságával. Súlyosabb gondot okoz a kérdés, általánosítható-e a fogalom, kiterjeszthető-e legalább olyan körre, a feudális államok akkora sorára, mint az abszolutizmusé. Ez tényszerű indokolást igényel.

Rendi képviselétről beszélhetünk a nyugati országokban. Beszélhetünk a magyaroknál s a lengyeleknél is. Kérdés, beszélhetünk-e róla Itáliában (s ha igen, mikor), illetve még inkább: beszélhetünk-e róla Bizáncban vagy akár az oroszoknál. Erről elég sok vita folyt és úgy hisszük, ezután is fog folyni. Ugyanis a kérdésre nem válaszolhatunk egyszerű nennel, mint tehetnők akkor, ha a rendiség fogalmát vagy a rendeknek az állam irányításában játszott szerepét formálisan vizsgálunk, például aszerint, hogy az írott jogban miképpen rögzítették és egyáltalán rögzítették-e, s ebben is ragaszkodnánk a nyugati minták pontos másolatához. Ebben az esetben az is kétséges, beszélhetnénk-e rendiségről Magyarországon, ahol a rendi kiváltságokat sohasem kodifikálták olyan aprólékos gondnal, mint mondjuk Franciaországban. Pedig a rendek, mint ismeretes, 1848-ig eléggé jelentős szerepet játszottak a magyar történetben. De ha elvetjük a formai meghatározást, ügyelnünk kell, nehogy mindeztől vessük el annak jogi tartalmát, mert hiszen a kiváltság mozzanatának figyelmen kívül hagyása a feudális rend marxista felfogásából az egyik legfontosabb fogalmi jegy kiiktatását jelentené, s a jelenség szabatos értelmezését tenné lehetetlenné. Úgy véljük, rendek vagy a feudális társadalmi rétegződésnek megfelelő formái (azonos kiváltságokkal bíró elemeket jogilag kifejezett, mindenesetre egységes jogállással jellemezhető rétegegységben tömörítő alakulatai) a feudalizmus valamennyi válfajánál felléptek a fejlődés bizonyos fokán, közelebről az egyszerű árutermelés kibontakozásának időszakában. Az is bizonyíthatónak tűnik, hogy ezek létrejötte — a létrejöttüket okozó gazdasági-társadalmi változások összességével — kihatott az állam fejlődésére, első soron a széttagoltság felszámolása, illetőleg ezzel összefüggésben a központi hatalom bizonyos mértékű kiemelése, megerősítése irányában. Más kérdés, hogy ennek során az államhatalom gyakorlásának milyen formái álltak elő. E formák a rendek (az ezeknek megfelelő képződmények) államigazgatásra gyakorolt befolyásának számtalan változatát mutatják: az angol rendeké nem azonos a franciákéval. Több változat egybefogható a rendi-képviselési forma gyűjtőneve alatt, azzal a megszorítással, hogy a hatásköri megosztásnak egyes íróknál rendi dualizmusként jellemzett mérlegében a nagyobb súly országoként s időnként váltakozva hol az egyik, hol a másik oldalra esett. Itt is, ezért is különös figyelmet kíván tehát a kérdés, hol és mikor milyen a központi hatalom tényleges helyzete, ebben a viszonylatban mekkorának tűnik a rendek (vagy megfelelőik) valóságos befolyása az államélet egyes területeinek irányításában. Ilyen szempontból nézve, a fejlődés fővonalának nyugaton (a francia mellett az angol és spanyol viszonyokat is nézve) azt látjuk, hogy az uralkodói hatalom a rendekével együtt nő a széttagoltság fölé, később pedig a rendekét is maga mögött hagyja. A lengyeleknél nem ez a

helyzet: az uralkodó a rendekkel együtt lesz úrrá a széttagoltságon, de azok ezen a fokon fogva tartják. Az oroszoknál viszont aligha beszélhetünk a rendek (nevezzük őket akárhogyan) nyugati vagy lengyel értelemben vett szerepéről: az, ha meg is van, már a fejlődésnek viszonylag korai szakaszán háttérbe szorul a gyorsan emelkedő uralkodói hatalom mellett. Nyilvánvaló, hogy az orosz állam fejlődésének ezt a szakaszát nem jellemezhetnők rendi dualizmusként akkor sem, ha különben elfogadnók e kifejezés használatát terminus technicus gyanánt; mi több, úgy tűnik, itt a rendi-képviselési forma megjelölés helyességéhez is kétség férhetne. Ez a probléma okozza, hogy az orosz államfejlődés megfelelő szakaszára nehezen találunk alkalmas elnevezést, ha nem akarjuk ideszűkíteni a „centralizált állam” tulajdonképpen nagyobb időszakra illő, bár ilyen értelemben is nem egyszer használt, éppen ezért szemünkben kissé bizonytalan fogalmát.

Bármennyire súlyosak e problémák, maguk kínálják a megoldás kulcsát. A feudális állam fejlődésének lényege a széttagoltság és az abszolutizmus közé eső időszakban az a folyamat, amely — a rendek, ill. azonos jellegű társadalmi erők segítségével, nekik több-kevesebb részt hitosítva az állam irányításában — kiemeli az uralkodót korábbi szerepéből s előkészíti a mindent átfogó központi hatalom csúcán reá vagy a tőle függő apparátusra váró feladatok ellátására. Mellékes mármost, vajon a rendek részvétele a rendi képviselőlet formájában történik-e, hogy hatáskörük alkalmas-e a rendi dualizmus képzetének keltésére. A lényeg a széttagoltság leküzdése, az állam területi és kormányzati egységének biztosítása, ami nem lehetséges másképp, mint a központi hatalom bizonyos mértékű kiemelése és megerősítése útján. Ennyit egyaránt jellemzőnek mondhatunk mind az orosz, mind a lengyel, mind a francia fejlődésre.

A központi hatalom erősítésének ez az abszolutizmus létrejöttét megelőző szakasza az európai államok legtöbbjében a rendi-képviselési forma keretei közt megy végbe, illetve — ha értelmezésünk helyes — mindenütt a fejlődésnek olyan fokán, amelyen a feudális gazdaság és társadalom lényeges vonásai megegyeznek a rendi-képviselési formát kialakító, meghatározó gazdasági-társadalmi jelenségekkel. Ezek közt a döntő, mint fentebb érintettük, az egyszerű árutermelés kibontakozása. Feltétele ez a rendi szervezkedésnek, feltétele a központi hatalom bármily kezdeti kiemelésének is. Feltétele a folyamat megindulásának, amelyet Engels a feudális államok központosításának nevezett.

A központosítás az ismert engelsi értelmezésben magába foglalja a széttagoltságtól az abszolutizmusig bezárólag terjedő utat. Fontos feltétele a király és a külön hatalommal rendelkező, nagyobb hatalomra törő városok szövetsége, ami ellentmondásosságának megfelelő ingadozásokkal ugyan, a központosítás egész időszakára jellemző mindaddig, míg a hatalom átvételére érett polgárság és a hatalom feudális-abszolút teljességéhez ragaszkodó király útjai végképp ketté nem válnak. Ezzel kapcsolatban is több rész kérdés várna megvilágításra. Például: az árutermelés milyen fokán válik alkalmassá a középkori város polgára arra, hogy a király ne csak adózót, hanem szövetségest is keressen benne? Hogyan viszonylik ez az árutermelésnek ahhoz a fokához, amely a városok rendi szervezkedéséhez, egyáltalán a rendek kialakulásához szükséges? S vajon ez a két kérdés valóban kettő-e vagy redukálható egyre? Nem kisebb kérdés megoldásának lehetősége lappang itt, mint azé a tárgyunk szempontjából igen fontos problémáé: egybeesik-e a központosítás

kezdő szakasza a központi hatalom kiemelésének azzal a formájával, ami együttjár a rendi forma kialakulásával, vagy esetleg az utóbbit is úgy kell felfognunk, mint az előbbinek valamely feltételét? Ez a kérdés sem új, de pontos választ egyelőre nem adhatunk rá. Csak vita alapjául, további kutatások és elemzések kívánatosságát hangsúlyozva közölhetjük az alábbi megfontolásokat. Az orosz állam területi egyesítésének döntő része végbemegy az „orosz földek összegyűjtése” néven emlegetett folyamattal. A francia államban a rendi előtörés első jelei egybeesnek a központi hatalom számottevő megerősödésével. Egyik esetben sem beszélünk, nézetünk szerint nem is beszélhetnénk központosításról, mert annak szervezeti jellemzői hiányzanak, így a központi hatalom erősítésében elért eredmények ingatagok. Ami a gazdasági-társadalmi alapokat illeti, azok lényegileg változatlanok: a következő száz-százötven év mennyiségi gyarapodást eredményez, nem valami merőben újat, akár az árutermelés jellegét, akár a városok politikai törekvéseit, akár az uralkodóhoz fűződő kapcsolatuk természetét tekintjük. Azt is mondhatnók: adva van az alap, amelyen a központosítás megindulhat. De még nem indul meg. Érthetjük ezt úgy, hogy az alapot magát (például király és városok „szövetségét”) kell tovább szélesíteni. Érthetjük továbbá úgy is, hogy az adott alapon a központi hatalomnak is új szervezetet kell létrehoznia, amelyek alkalmasak a lehetőségek kiaknázására, a központi hatalomnak a városi szövetségre támaszkodó új lépései megtételére. Akármelyik oldalról nézzük, az a benyomásunk támad: a központosítás később indul meg, mint a rendi fejlődés, illetve a központi hatalom kiemelésének e fokon nélkülözhetetlen formája. Ez azonban nem zárja ki azt, hogy egyes országokban, különleges okok következtében, a központosítás elindulása (legalább annak kísérlete) közel kerüljön, majd hogyanem egybeessék a rendi-képviselési forma kialakulásával. Nézetünk szerint ilyesmi történt Magyarországon a XV. században a török nyomás és talán egyéb tényezők gyorsító hatására.

Megfontolásaink nagyjában a következő eredményekre vezetnek. A feudális állam fejlődésének fő vonása a széttagoltság időszaka után a központi hatalom erősödése. Ennek nagyjában két fokát különböztethetjük meg. Az első az egyszerű árutermelés talaján, a kiváltságosak rendi jellegű tömörülésével és a rendeknek az állam irányításában való többé-kevésbé aktív részvételével együtt indul meg és bizonyos körülmények közt alapjául, a továbbiakban keretül szolgálhat a szorosabban vett központosításnak, ami a király és a fejlődő városok szövetségének kezdeti formáira támaszkodva a központi hatalom további kiemelését és abszolutisztikus szervezete kiépítésének csíraformáit eredményezheti. A második a tulajdonképpeni abszolutizmus, amely az árutermelés magasabb fokán, az osztályviszonyok megfelelő változásai alapján, király és városok szövetségének új formáira támaszkodva jön létre s az államigazgatás céljaira kiépíti az ország egészét áthálózó hivatali szervezet bonyolult apparátusát. A kettőt egybekapcsolja a központosítás folyamata, aminek kiteljesülése a feudális állam fejlődésének lehetséges legmagasabb foka, az abszolutizmus kialakult rendszere.

A központosítás folyamata a történeti törvényszerűség erejével jelentkezik mindenütt, ahol feltételei kialakultak. De mint tendencia jelentkezik. A körülményektől függ, hogy mint tendencia uralkodóvá válik-e vagy sem, végig jut-e a fejlődésnek valamennyi elérhető fokán vagy megreked mindjárt a kezdeteknél. A körülmények különbözősége, ami a kutatótól gondos eseti elemzést követel, több variánsát hozta létre. Ezek sokban eltérnek egymástól

és a fentebb képletté eszményített, elméleti alaptípustól is. Enélkül azonban egyik sem magyarázható. A fejlődés sokat emlegetett — magyaroknál, lengyeleknél egyaránt szembeszökő — sajátosságai sem. Ha ezekkel a sajátosságokkal tudományosan óhajtunk számot vetni, fokozott gonddal kell figyelniünk a bennük, mögöttük meghúzódó s az általánosig vezethető alapvonalakra.

Úgy érezzük, sok ilyen természetű elemzésre van szükség ahhoz, hogy a jelzett problémákat tisztábban lássuk és szabatosan megválaszolhassuk. Ehhez a marxista történetírás sem ad minden vonatkozásban elegendő támaszt. Annyi azonban bizonyos — a polgári irodalom újabb eredményeinek áttekintése s a nyomukban feltóduló kritikai gondolatok tömege is erről győz meg —, az elemző munkát és az eredményeként remélhető összefoglalást csak a marxista történetírástól megkezdték, a marxizmus—leninizmus klasszikusai által kijelölt úton érhetjük el.

Л. ЭЛЕКЕШ

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ЦЕНТРАЛИЗАЦИИ ЕВРОПЕЙСКИХ ФЕОДАЛЬНЫХ ГОСУДАРСТВ

Резюме

Формирование абсолютной монархии давно занимает историческую науку. Но римском конгрессе отдельное сообщение было посвящено этому вопросу, которое дало обзор соответствующим работам западно-европейской и северно-американской специальной литературы. Сообщение дало заслуживающую внимание оценку этим работам без того, однако, чтобы оно должным образом указало направление дальнейших исследований. Определения этого сообщения, кажется, имеют непреходящую ценность (по крайней мере с точки зрения дальнейших дискуссий) относительно характера бюрократической организации и ее развития, но эти определения менее пригодны, относительно сущности развития социально-экономических процессов, скрывающихся за ним и выраженных в нем. Для определений такого характера нужны другие позиции, в первую очередь с помощью марксистского метода необходимо связать вопрос с его социально-экономическими взаимоотношениями.

Данное исследование отмечает некоторые моменты марксистского анализа этого вопроса, главным образом те, которые являются необходимыми для понимания восточно-европейского существа абсолютизма. По следам Маркса и Энгельса исследование затрагивает основополагающее значение товарного производства, т. е. в связи с этим отмечает как важный исследуемый вопрос важность развития городов и в порядке непреложных условий поднятия феодального государства на более высокую ступень и исследование роли других слоев заинтересованных в развитии товарного производства вообще и в особенности в отдельных странах восточной Европы. Исследование анализирует ступени развития абсолютизма, далее остальные (предшествующие) формы развития абсолютизма и феодального государства: проблемы раздробленности и ее связь с дворянским господством. Развитие, конечный результат которого — абсолютизм, закономерно наступающий в случае возникновения определенных условий, а в случае отсутствия этих условий он в силу необходимости не создается или же создается в зачаточной форме — автор сводит к анализу Энгельсом централизации феодальных государств. Кроме этого, исследование отмечает проблемы, требующие дальнейших исследований для подробного выяснения тенденций и закономерностей этого процесса, проявляющегося в своеобразных формах в отдельных странах.

L. ELEKES

A PROPOS DE CERTAINES QUESTIONS RELATIVES A LA CENTRALISATION
DES ÉTATS FÉODAUX EN EUROPE

Résumé

Il y a déjà longtemps que la formation de la monarchie absolutiste est l'objet de préoccupation de l'historiographie. Au Congrès des Historiens qui a eu lieu à Rome, un rapport spécial s'est occupé de cette question; il passa en revue les travaux y relatifs de la littérature spéciale de l'Europe occidentale et de l'Amérique du Nord. Le rapport présenta des points de vue à suivre dans l'appréciation et dans la critique des déficiences de ces travaux, sans pourtant avoir précisé la direction des recherches ultérieures sous ce rapport. En ce qui concerne le caractère et l'évolution graduelle de l'organisme bureaucratique du régime absolutiste ses constatations paraissent être d'une valeur durable; quant à l'essence de l'évolution et aux processus économique-sociaux qui s'y dissimulent et s'y expriment, ils se révèlent peu utilisables. Les constatations de semblable caractère nécessitent l'application d'autres points de vue, en premier lieu, le remplacement par la méthode marxiste de la question dans ses corrélations économique-politiques.

La présente étude indique quelques points de vue à l'analyse marxiste de la question, et avant tout, ceux qui sont nécessaires à comprendre les particularités de l'absolutisme en Europe orientale. A la suite de Marx et d'Engels en parlant de l'importance fondamentale de la production marchande et, sous ce rapport, de l'importance de l'évolution des villes, parmi les conditions *sine qua non* de l'élévation de l'État féodal à un degré plus haut de l'évolution, l'étude précise — comme un problème à être examiné — le rôle, des autres couches intéressées dans le développement de la production marchande en général, et, en particulier, dans les pays de l'Europe orientale. Elle analyse les problèmes des différents degrés de l'évolution de l'absolutisme et ceux des autres formes antérieures de l'évolution de l'absolutisme et de l'État féodal: les rapports du dédoublement et du régime féodal. Elle ramène l'évolution — dont le dernier résultat, l'absolutisme, au cas de certaines conditions données se réalise nécessairement, au cas du manque de ces conditions fait nécessairement défaut, ou ne se présente, tout au plus, qu'en forme rudimentaire — au processus de la centralisation des États féodaux analysé par Engels. En outre, elle présente certains problèmes qui exigent des recherches ultérieures pour éclaircir, dans le détail, les tendances, les lois qui dans les différents pays se manifestent sous des formes particulières.